

Mətanət ABBASOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: abbasova-metane@list.ru

TƏBRİZ LƏTİFƏLƏRİNİN MÖVZU, İDEYA VƏ OBRAZLAR SİSTEMİ

Açar sözlər: lətifə, Təbriz, sarıma, gülüş, mətn, obraz, folklor

THE THEME, IDEA AND IMAGE SYSTEM OF TABRIZ ANECDOTES

Summary

Although the subject, idea, and image character of the anecdotes on the Tabriz folklore environment are related to the same root and resources in the context of the Azerbaijani folk literature, they are also distinguished due to the socio-political conditions, as well as by different developmental attributes. Religious fanaticism, prohibition of native language for many years, as well as Tabriz was the ancient trading city and so on reasons in one way or another, influenced to the theme and choice of images on anecdotes. Along with the general Turkish laugh heroes Molla Nasreddin, Bahlul Danana, as well as the massive anecdotes texts, the historical persons of Tabriz, humors that were created and were spoken among the people preserved its originality in terms of locality. The anecdotes that were created by Hakim Ali, Abachi oghlu, Nasirzadeh, Mirbaghir Hajizadeh, Asgar Giliphti and other historical persons of Tabriz have become the original expression of the spirit of the people in political context along with the domestic characters. The “sarima” texts that related to anecdotes were also created as a special form of folk idioms.

Key words: anecdote, Tabriz, sarima, laugh, text, image, folklore

ТЕМЫ, ИДЕИ И СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ТЕБРИЗСКИХ АНЕКДОТАХ

Резюме

В среде Тебризского фольклора темы, идеи и образы анекдотов характеризуются в контексте общеазербайджанской народной литературы. Несмотря на их общие корни и истоки, имеются и отличительные особенности в социально-политических условиях их развития.

Религиозная фанатичность, долгие годы запрета родного языка, а также Тебриз, который является древним торговым городом и т.д. в том или ином смысле повлиял на выбор образов и стал темой для анекдотов. Общетебризские герои смеха Молла Насреддин, Бахлул Даненде, а также исторические личности Тебриза, распространяли смешинки среди народа, вместе с массовыми текстами анекдотов, с языка местных балагур они сохранили все в своем оригинале. Хаким Али, Абаджи оглы, Насирзаде, Мирбагир Гаджизаде, Мюстеджабюльдоле, Аскер Гилифти и др. известные Тебризские личности, с языка которых были созданы анекдоты, носившие не только бытовой характер, но вместе с тем имели место и анекдоты на политическую тему, где народ выражал свои мысли в оригинальной форме. В тебризском фольклоре тексты «насмешек», связанные с анекдотами были созданы, как особые формы народного сказания.

Ключевые слова: анекдот, Тебриз, насмешка, смех, текст, образ, фольклор.

Məsələnin qoyuluşu Təbriz folklorunda lətifələrin yaranması özünün ilkin qaynaqları ilə yanaşı, sosial-siyasi, dini təəssübkeşlik, ticarət bazarlarının üstünlüyü şəraitində inkişaf edərək orijinal xüsusiyyətlər də qazanmışdır. Kütləvi lətifə mətnləri bu kontekstdə daha çox mövzu dəyişkənliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Məhəlli, konkret bölgə materiallarında isə Təbrizdə tanınmış şəxslər, ayrı-ayrı ziyalı, din xadimləri, bəmərə insanlarının adına bağlı lətifələr həm yaranması tarixi, həm də siyasi məzmunu ilə seçilir.

İşin məqsədi Təbriz lətifələrinin etnik-mədəni sistem daxilində yaranması, müxtəlif sosial-siyasi şəraitdə mövzu, obraz miqrasiyasının müəyyənləşdirilməsi, məhəlli lətifələrinin orijinallığı, janrdaxili əlaqədə yeni forma-şəkillərinin fərqləndirilməsi araşdırmanın başlıca məqsədini təşkil edir.

Azərbaycan folklorunun ən geniş yayılmış janrlarından biri də mövzu özəllikləri, yayılma arealının çoxşaxəliliyi, satira və yumor çalarlarının zənginliyi ilə seçilən lətifələrdir. Müstəqil janr olaraq lətifələr etnik-mədəni sistem daxilində zamanla böyük bir tarixi dövrdən başlayaraq inkişaf etmiş və müasir günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Xalqın gülüş mədəniyyətinin ifadəsində lətifələr müxtəlif zaman və məkan, tarixi şəxsiyyətlər, ayrı-ayrı bölgələrdə bəmərəliyi ilə seçilən insanlar tərəfindən yaradılmış, ağızdan-ağıza, eldən-elə keçmiş, spesifik janrdaxili əlaqədə formalaşmışdır. Müxtəlif ailə-məişət, ictimai, sosial-siyasi hadisələrin zəmnində yaranmasına bağlı olaraq bu nümunələrin mövzu çalarları da genişlənmiş, ideya-obraz seçkinliyi qazanmışdır. Azərbaycan lətifələrinin regional baxımdan Qüzey folklor mühitində yaranan mövzu genişliyi, zəngin obrazlar sistemi və poetik özünəməxsusluğu uyğun formada Güney folklorunda da eyni kökdən gələn qaynaqlara bağlıdır. Bütövlükdə, ümumazərbaycan kontekstində lətifə janrının formalaşmasını şərtləndirən amillər, onların inkişaf mexanizminin xüsusiyyətləri ümumi düşüncə, köklərə bağlı olaraq yaranmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatın yaranma və inkişaf tendensiyası həm də bu mədəniyyətin qol-qanad atdığı ictimai-siyasi mühit və tarixi dövrün kontekstində formalaşır. Bu baxımdan şifahi xalq ədəbiyyatının digər janrlarında olduğu kimi, lətifələrin mövzu, ideya özəlliyi Güney folklor mühitində bir çox cəhətdən orijinallıq kəsb edir. Azərbaycan lətifələrinin eyniköklülüyü məsələsi, sözsüz ki, bu kontekstdə kütləvi gülməcə mətnlərinin məzmununda danılmaz fakt olaraq qalır. Eləcə də bir çox mətnlər, xüsusilə, lokal xarakterli gülməcələr Güney folklor mühitində bu və ya digər hadisə və vəziyyəti əks etdirməsi tarixi baxımdan fərqli xüsusiyyətlərdə seçilir. Güney mühitində Təbriz folkloru təcrübəsində janr baxımından lətifələrinin zənginliyi xüsusi yer tutur. Təbrizin regional mövqeyi, əhalisinin sıxlığı, məişət məşğuliyyətləri, iqtisadi yönü və s. xalq yaradıcılığında lətifələrin formalaşma özəlliyinə bilavasitə öz təsirini göstərmişdir. Təbrizin ticarət mərkəzinə çevrilməsi, siyasi mühitdə dini təəssübkeşliyin hökm sürməsi nəticə etibarilə lətifələrin, lətifə qəhrəmanlarının sosial durumu, məşğuliyyətləri, inancları və s. üzərində qorunub saxlanılmışdır. Təbriz lətifələrinin yaranması özəlliyi bu kon-

tekstdə sosial-siyasi şəraitə bağlı olaraq daha çox dini-ruhani və ticarət əsasında yaranmış və xalq arasında çoxvariantlılıq qazanaraq şərti şəkildə də olsa qəbul edilən ilkin forma xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmışdır.

Təbriz folklorundan lətifələrin toplanma, nəşr və araşdırılması məsələsinə gəldikdə isə qeyd edək ki, bu məsələ Güneydə davamlı şəkildə aparılmamışdır. Lətifələr daha çox gülüş qəhrəmanları Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, məhəlli kontekstində ayrı-ayrı şəxslərin adına bağlı xüsusi nəşrlər, eləcə də müxtəlif janrların bir arada verildiyi folklor kitablarına salınmışdır. Lətifələrin lokal strukturunda – Təbriz folklorunun fərqləndirilməsi isə burada daha çox son dövr tədqiqatları, xüsusilə elmi-bədii dərgilərdə verilən toplama materialları və onların təhlili üzərində aparılmaqdadır. “Xudafərin” (redaktor: Hüseyn Şərqidərəcə), “Azərbaycan El bilimi” (redaktor: Əhəd Fərəhməndi) və s. dərgilərində toplayıcıların Təbriz folklor mühitindən dəyərləndirdikləri materiallar bölgə materiallarının sistemləşdirilməsi işinin surətləndirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanın Qüzeyində isə bu problem daha həssas bir mövzuya çevrilmişdir. 1982-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çap olunan “Şərq xalqlarının lətifələri” kitabında təqdim edilən Güney lətifələri “fars lətifələri” başlığı altında verilmişdir. Bu başlıq altında 9 lətifə mətni qeydə alınmışdır (15). (“Nəsrəddin valiyə necə ibrət verdi”, “Nəsrin şeirdən yaxşıdır”, “Öz xarabanda”, “Məlum olmadı”, “Bağcamı özümə almışam”, “Xəsis”, “Buyur, toyuqlarımın arasına bir toyuq da qatsınlar”, “Bir saniyə də gözlə”, “Mən səndən pul istəyirəm, şəriətin şərhini yox”), 2013-cü ildə AMEA Folklor İnstitutunun təşəbbüsü ilə Kazım Abbasi (“El bilimi dərnəyinin üzvü), Əhəd Fərəhməndi, Əli Bərazəndə, Məhəmməd Əlipur Müqəddəmin toplayıcılığında çap olunan “Təbriz folklor örnəkləri” kitabında lətifələrə də ayrıca yer verilmişdir (16).

Təbriz lətifələrini mövzu, qəhrəmanları, obraz səciyyəviliyi baxımından şərti olaraq 3 qrupda təsnif etmək olar:

1. Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə kimi gülüş qəhrəmanlarının adları ilə bağlı xalq arasında yayılan lətifə mətnləri;

2. Təbrizdə ayrı-ayrı tarixi şəxslərlə bağlı yaranan lətifə mətnləri;

3. Təbriz məişətində geniş işləklik qazanmış kütləvi lətifə mətnləri;

Molla Nəsrəddin, eləcə də Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı lətifələr türk xalqları arasında geniş variantlılıqda yayılmış, bu gülüş qəhrəmanları ortaq bir obraza çevrilmişdir. Bu qəhrəmanlar həm ayrı-ayrı ulusların, həm də məhəlli lətifələrinin başlıca obrazlarıdır. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı lətifələr konkret bölgə – şəhər, kənd, bütövlükdə ərazinin şifahi ənənəsində spesifik obraz və motivdə mətn sabitliyi qazanmışdır. Təbriz lətifələri içərisində də Molla Nəsrəddinlə bağlı gülməcə mətnləri xüsusi yer tutmaqdadır. Təbriz lətifələrinin bu qrupunda Molla Nəsrəddin qəhrəman olaraq kənd mollası, əkinçi, baqqal, yumurta satan və s. obrazlarda çıxış edir, obrazın qarşı-qarşıya dayandığı insanlarsa ruhanilər, Əmir Teymur, Molla Nəsrəddinin oğlu, arvadı, qonşusu, dostları və başqalarıdır. Təbriz lətifələrində Molla Nəsrəddinin ətraf çevrəsi,

yaşayış şəraiti, geyim-quşağ üsulu bilavasitə yerli şərait və məişəti üzərindən motivləşdirilmişdir. Bu kontekstdə qəhrəmanın çevrəsindəki canlılar inək, toyuq, dovşan, qatır, keçi və s. heyvanlar, məişət əşyaları isə ona aid başmaq, cübbə, çarix, maşa, qazan, yorğan, qayıq və s. predmet müəyyənliyində saxlanılır. Lətifələrin bir çox sujet müəyyənliyi də burada bu əşya, yaxud ev heyvanlarının itməyi, başqa bir şəxsə bağışlanması, eləcə də yenilənməsi motivində gülməcələrin ilkin, giriş mərhələsində yer alır.

Təbriz lətifələrinin mövzu qrupları içərisində ailə-məişət məzmunlu mətnlər xüsusilə öz ilkin məzmun və qaynağında qorunub saxlanmışdır. Bu lətifələrin başlıca gülüş doğuran qəhrəmanları məişətini xırda ticarət üzərində quran hacılar, avam ev xanımları, hazırcavab nöqərlər və kiçik yaşlı uşaqlardır. Ailə-məişət məzmunlu lətifələrin məzmun xüsusiyyətlərindən irəli gələn acgözlülük, paxıllıq, oğurluq və s. keyfiyyətlərinin gülüş hədəfinə çevrilməsi incə yumor, satirik tonla yanaşı, bəzən daha kəskin forma – sarkazmla ifşa olunur. Təbriz folklorundan “Lotular qoydular, səni yuxuda görəəm?”, “Sən verirsen sordan-mordan...”, “Bu qamander o qamanderlərdən deyil”, “Saqqal ələ verməmişəm”, “Ağuşı kişi”, “Dəmirçi şeyirdi”, “Anam evdə yoxdu”, “Axmax adaxlı”, “Hazırcavab kişi”, “Ağır yatan arvad”, “Qıtmır qonşu” və s. lətifələr ailə-məişət zəmnində yaranmış gülməcə nümunələridir.

Qeyd edək ki, dini mövzuda yaranan lətifələrə Təbriz folklor mühitində daha çox rast gəlinir. Bu lətifələrdə avam insanların Allahı özlərinə şərik tutmaları, cənnət, cəhənnəm, mifoloji məzmununda mələklər, şəbih, mollaının duası və s. motivdə gülməcə mətnləri xüsusilə zəngindir. Dini məzmununda lətifələrin yaranması isə daha çox iki formada özünü göstərir. Birincisi, yuxarıda adları çəkilən islam mifoloji görüşlərində yer alan obrazlar üzərində qurulan lətifələr, ikinci konkret din xadimləri – axund, molla, vaizlərin tənqidi üzərində formalaşan lətifələr.

Məlumdur ki, lətifələrin janr özəlliyindən irəli gələn məsələlərdən biri də zamanla çoxvariantlılıq qazanan gülməcə mətnlərinin ilkin məzmun, motivlərinin atalar sözü və məsələlərə çevrilərək frazeoloji sabitlik qazanmasıdır. Bu qrup lətifələrin arxaik köklərinin bərpası bir çox hallarda mövcud məsələlərin variantlılığı üzərindən öyrənilir. Təsadüfi deyildir ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinin zənginliyi, yayılma arealının genişliyi, variant bolluğu xalq məsəlləri, hikmətli ifadələrin yaranmasında başlıca mənbəyə çevrilmişdir (2). “Ağız, torba deyil ki, büzəsən”; “Ayağını soyuq saxla, başını isti”; “Dağ gəlməz də, abdal gələr”; “Sən çaldın”; “Səsi sabah çıxar”; “Ye, kürküm ye” və s.).

İncə yumor hissəsinə bağlı “Cəvahir kimi xalı aparırsan” adlı gülməcə zaman-zaman xalq içərisində geniş şəkildə yayılaraq müəyyən bir tarixi dövrdən sonra lətifənin mətni “unudularaq” deyim, məsələ çevrilmişdir. Lətifənin məzmununa bağlı qalıqlaşmış, məsələ çevrilən bu fikir indi də xalq arasında uyğun iş, vəziyyətə bağlı “gülürsən, işin düzəlib” ifadəsi şəklində işlədilməkdədir. Bu qəbildən olan “Bas daşa, itinki duadan keçdi”, “Olmasa, onu da söz elə”, “Bunu da mən qın-

qıtmışam”, “Oynağ”, “Hələ harasın görmüsən?”, “Sən çaldım”, “Orucluqdan çox razıyıq, hələ peşvazına da çıxaq”, “Çək çənəsin, səfəhlədi”, “Nökərin Əbdülkərim”, “Saqqal ələ verməmişəm” və s. bu qəbildən olan lətifə mətnləri Təbriz, bütövlükdə Güney Azərbaycan məişətində yerinə görə məsəl olaraq işlədilməkdədir. Qeyd edək ki, bu lətifələrin yaranması məişət zəmnində formalaşdığından daha çox sadə insanların qonşuluq münasibətləri, ər-arvad savaqları və daha çox fanatizmə qarşı yönəldilmişdir. “Orucluqdan çox razıyıq, hələ peşvazına”da çıxaq adlı lətifədə dini üsul, qaydaların fanatik ruhanilərin əlində oyuna çevrilməsi çox incə bir şəkildə satira atəşinə tutulur. Lətifədə qeyd olunur ki, bir molla orucluqda minbərə çıxıb, bu ayın fəzilətlərindən moizə edir. Molla deyir ki, hər kim orucluq ayı başlamazdan 6 gün qabaq orucuna başlarsa, Allah tərəfindən daha çox savab qazanmış olar. Mollanın moizəsini dinləyən oruclu xəstə bir kişi bunu eşidib deyir, orucluqdan razıyıq, hələ bir pişvazına da çıxaq?

Təbriz lətifələrinin ikinci qrupu lokal xarakterli konkret bu və ya digər tarixi şəxsiyyət və müvafiq ərazidə bəmzəliyi ilə seçilən şəxslərin adına bağlı olaraq yaranan lətifələrdir. Bu qrup lətifələr digər kütləvi şəkili gülməcələrdən fərqlənərək daha sabit şəkil və formaya malikdir. Qüzey Azərbaycan folklorunda İsmayılı rayonunun Lahıc kəndində yaşamış Şeyda oğlu Qulu (4), “Qulu Şeyda”, Balabançı Həsən dayı (1), eləcə də Habil Əliyev, Hüseyin Arif, Şəkili Hacı dayı (Feyzi oğlu İlyas)və s. adlarına bağlı lətifələr geniş yayılmışdır. Güney folklorundan Təbriz məhəlli lətifələrində isə Hakim Əli, Əbaçı oğlu, Nəsirzadə, Sarı Qulu, “Hüseyin Fışkaçı”, Kərbəlayi İsmayıl əmi və s. şəxslərin adına bağlı xalq gülməcələri yer tutmaqdadır. Lətifələrin konkret məhəllə, bölgə ərazidə yaranması burada müxtəlif sosial status, məşğuliyyətdə olan şəxsləri əhatə etməklə fərqli səciyyə daşıyır. Məsələn, Ərdəbil camaatının dilində sözləri məsələ, sabit deyimə çevrilən “Şex Məmməd”, “şeyx Məhəmməd”in adına bağlı onlarca lətifə mətni vardır ki, bu lətifələr ziyalı deyil, iş-gücsüz, fiziki naqisliyi olan şəxs tərəfindən söylənilmişdir. Məhəmmədəli Nəhəvəndi (Muğan) tərəfindən toplanan “Dəli və ağıllı Şex Məmməd”, “Barı bunu rahat yeyim”, “Dəmir ulduz”, “Məmməd və axund”, “Niyə pilyirsən?”, “Barı eşik ol”, “Bu xalqı niyə tarda qırırın?” və s. lətifələr xalq arasında geniş yayılmışdır (11, 8-15). “Təbriz lətifələrini neçə böyük qrupa bölmək olar. Bunlardan tanınmış dübbələr, yaxud da ədəbi-ictimai şəxslərə mənsub lətifələr, tarixi-şəxslərə aid lətifələr və nəhayət adi və məişət lətifələrindən ad aparmaq olar. Təbriz əhalisi qədim zamanlardan iti zəka və hazırca-vablıq ilə məşhur olmuşlar. Şəhərdə həmişə bir para dübbələr var imiş ki, müxtəlif şadlıq məclislərinə gedib, camaata məsəli sözlər və əhvalat danışib gülmüşlər. Məsələn: Müstecabüldole, Əsgər Qilifti və ...Ondan əlavə bir çox adi şəxslər, ya da hətta ictimai xadimlər və ədiblər və sənətkarlar da var ki, onlar da güclü tənzer qabiliyyətinə malik olmuşlar. O, cümlədən son illərdə Hakim Əli, Əbaçı oğlu Nəsirzadə, Mirbağır Hacızadə ...ad aparmaq olar” (6, 6).

Adları çəkilən şəxslərin bir çoxu tarixən Təbrizin sosial-siyasi cəmiyyəti və məişətində tanınmış, seçilən insanlarından olmuşlar. Bunlardan Mirzə Həsən

Nasirzadə Təbrizin vaiz və xətiblərdən biri olmuş, bu şəhərdə dünyasını dəyişsə də Maralanda dəfn edilmişdir. Həsən ağa Azərbaycan aşiq kimi tanınmış, Mirbağır Hacızadə aktyor olaraq fəaliyyət göstərmiş, Şükür oğlu Abdi isə Təbrizin Sərxab məhəlləsində yaşayaraq məzəli söhbətləri ilə seçilmişdir. Təbriz folklorunda Mirbağır Hacızadədən “Alan kimdi?”, “Əbaçı oğlundan vergi”, “Məni üzdən apar”, Mirzə Həsən Nasirzadədən “Qurd”, “O yana döndər məni”, “Bəli”, Sarı Quluxandan “Oğul” və s. adlı lətifələrin yaranması bu şəxslərin müəyyən hadisə və vəziyyətlərə münasibəti zəmnində yaranmış, məzəli əhvalatlara çevrilmişdir. Hakim Əli ilə bağlı belə lətifələrdən birində deyilir: “Bir gün Təbrizin Saman meydanında qabaxdan bir qatar dəvə – mal ticarət yükləri ilə meydana girmağ istiyirdi. Bir tərəfdən də bir nəfər eşşəkçi yüklərini boşaldıb, meydandan çıxmaxdı. Bular meydanın çıxış yolunda bir-birinin yolun kəsillə. Heş bir dəli qışqırıb yolu açmaq istəmir. Nəticədə dava düşür. Bu arada neçə nəfər araçılığ eliyib deyillə:

– Hələ bir salavat çevirün, iş düzəlsin.

Hakim Əli də səslənir:

– Salavat çevirincə, eşşəyin başın çevir” (6, 6).

Lətifə mətnindən görüldüyü kimi, insan ağılı, düşüncəsi, fiziki gücünün tələb olunduğu situasiya, şəraitdə mövhumu şərtlərin irəli sürülməsi gülüş doğurur. Söz, ifadələrin sehrli gücünə inam, burada tənqid olunmaqla insan ağılı və iradəsinə qarşı qoyulur. Təbriz mühitində dini mənfəətə çevirən molla, axundların sehr və duayla qazanc əldə etmələri digər tənqidi yazılarda olduğu kimi, xalq düşüncə və təcrübəsinə dayanan lətifələrdə də geniş yayılmışdır. Hakim Əlinin adıyla bağlanan bu əhvalat Təbriz folklor mühitində oxşar variantları ilə xüsusilə geniş yayılmışdır. Məsələn, “Dua elə buğdaların dartılsın”, “Cəddimin suda əli yoxdur” kimi lətifə mətnləri oxşar situasiyalarda yaranmışdır. İlk lətifə mətnində göstərilir ki, dəyirmançı buğda taylarını üyütmək üçün dəyirmanı daşıyarkən bir zahid öz buğda tayını ondan öncəyə salmaq istəyir. Dəyirmançı etiraz edəndə zahid ona hədə-qorxu gəlib deyir ki, mənim buğda taylarımı gərək öncə üyüdsən, yoxsa elə qarğayaram ki, eşşəyin daşa dönər. Hazır cavab dəyirmançı zahidin kələyini dinləyib deyir: “Əgər belənçi duası keçərli birisən, dua elə buğdaların dartılsın”.

Təbrizin ictimai həyatında yer alan konkret şəxslərin adı ilə bağlı lətifələrin bir çoxu siyasi xarakter daşımaqdadır. Bu qrup lətifələrdə lətifə qəhrəmanlarının adı məişət, yaxud sosial-siyasi kontekstdə hadisələrə münasibəti ironik-simvolik yolla bildirilməklə, üstüörtülü şəkildə ifadə edilir.

Təbriz lətifələri içərisində yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şəxslərin digər insanlarla yanaşı, onların özləri arasındakı məzəli söhbətlərinə dayanan xalq lətifələri də xüsusi yer tutur. Sarı Quluxanla Qara Qulu xan, Sarı Qulu xanla Əbaçı oğlu, Qara Qulu xanla Hacı xan Çələbi və s. arasında olan məzəli hadisə, söhbət-dialoqlar zamanla xalq içərisində cilalanaraq lətifələrə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, bu lətifə mətnlərinin yaranması, geniş yayılmasında tarixən Təbriz qəhvəxanalarının böyük rolu olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, nəinki xalq lətifələri, ümumiyyətlə həm Güney aşiq ocaqlarının böyük bir qrupu bu çayxana, qəhvəxanalarla (“Gülüstan aşıqlar evi”, “Aşiq İsmayıl Qənbəri Aşıqlar qəhvəsi”, “Aşiq İman Danış Aşıqlar qəhvəsi”, “Dehqan Aşıqlar qəhvəsi” və s.) bağlı olmuşdur. “Bu şəhərdən bol-bol dübbələr baş qovzamışdılar ki, təəssüf indi onların ad-sanların aramaq özü böyük güc aparan bir iş kimi sayıla bilər. Hələ 30-40-il bundan əvvələ kimi mırtçılar məhəllələrin, yaxud dərbənd başları və nə bilim hansı böyük bir evlərdə toplanıb dübbəliklə başların qatıb mırt çıxardırdılar... Oraya əsasən, Təbrizin dübbələri toplanıb, yalnız deyib-gülməklə kifayətlənməyib, yeri gəldikdə gün məsələlərini də örtülü olaraq tənqid atəşinə tuturdular” (14, 53).

Kütləvi, məhəlli lətifələrinin Təbriz folklor mühitindəki xüsusi bir qrup qəhrəmanları canlıların dili ilə yaranan gülməcələrdir. Məlumdur ki, ayrı-ayrı heyvan, quşların folklordan bu və ya digər janrlarında obrazlaşdırılması təsviri baxımdan sadəcə estetik səciyyə daşımır, həm də əski mifoloji düşüncə və inanların qaynaqlarını müəyyənləşdirir. Heyvan obrazlarının bədii dildə meto-forik qrupda aktivliyi poetik mətnlərin yığcamlılığında, təsirliliyində üslubi məqsədə xidmət edir, epik janrlarda isə bədii personajın səciyyələndirilməsi, obrazlı, inandırıcı təsvir və s. üçün emosional – ekspressiv funksiyonallığa bağlanır.

Canlıların iştirak etdiyi lətifə mətnlərində insan xarakter və cizgiləri müxtəlif hadisə və münasibətlər heyvanların üzərinə köçürülməklə bədiiləşdirilir. Sözsüz ki, bu mətnlərdə heyvanların folklor poetikasındakı uyğun simvolik xüsusiyyətləri saxlanılmaqla ənənəvi obrazlaşdırılmaya istinad edilir. “Kaş olaydı, turş olaydı” (canavar), “Bekar adamıq...” (at və qurd), “Şəhrdar olandan hesaba qoymursan” (tülkü, aslan, qurd), “Özünü tülkü ölümünə qoyub” (tülkü), “Tazını görcək həmən qaç (Aslan və dovşan), “Dəvə uşaq imiş” (Dəvə, qoyun, inək), “Qabaqca öldürüllər...” (dovşan və tülkü) və s. lətifə mətnlərində cəmiyyətdəki siyasi qarşıdurmalar, vətəndaş dözümsüzlüyü, dini fanatizmin tənqidi və s. heyvanların dili ilə ifşa olunur. Dəvə ilə bağlı lətifələrdən birində göstərilib ki, bir gün bir dəvə dovşanın qarşısından qaça-qaça keçir. Dovşan soruşur ki, ay dəvə qardaş, niyə belə qaçırsan. Dəvə deyir, bəs bütün tülküləri tuturlar. Dovşan təəccüblənir, ay dəvə, tülküləri tuturlar bundan sənə nə? Dəvə deyir, indi elə zəmanədir ayı yellənir, qaban oynuyur, tülkü olmadığını sübut edincə, dərimi soyarlar, ona görə qaçıram.

Lətifələrin janr baxımından spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu mətnlərin janrdaxili əlaqədə formalaşması məsələsidir. Bu qrup lətifələr folklorda nağıl, atalar sözü, tapmaca, rəvayət, əfsanə və s. janrlar arasında ortaq bir mərhələdə dayanır. Qeyd edək ki, Təbriz folklorunda bu qrupda lətifə-nağıl, lətifə-atalar sözü janrdaxili əlaqədə olan mətnlərə daha çox təsadüf olunur. Hətta xalq arasında bir sıra nağıllar lətifə formasında danışılır. Bir sıra nağıl mətnlərinin

xalq arasında daha çox söylənilib, regional baxımdan variantlılıq qazanması nəticədə bu mətnlərin təhkiyə, obraz, təsvirlərinin lakonikləşdirilməsi yolu ilə lətifəyə yaxınlaşdırılmasını şərtləndirmişdir. Məlumdur ki, nağıl təhkiyəsi bir çox xüsusiyyətlər etibarilə lətifələrin söylənilməsi üslubu ilə eyniyyət təşkil edir. Sadəcə nağılların giriş, sonlandırılmasındakı xüsusi formullar fərqli səciyyə daşıyır. Nağılın lətifə janrına keçidində bəzən bu formullar saxlanılsa da, əksər hallarda birbaşa hadisə və ana sujetə istinad olunur.

Təbriz və ətraf bölgələrdə geniş yayılmış “Fəndi ki, sizdədir, tasmaşı da məndədir”, “Böyüklərin qulluğunda”, “Tülkü və dəvə”, “Atı da sən verdin”, “Bostançı və şah Abbas”, “Biri ölməsə, biri dilirməyəcək”, “Qoca və qızları” və s. lətifələr xalq nağıllarının motivləri əsasında yaranmışdır.

Lətifə mətnlərinin janrdaxili əlaqədə formalaşması struktur etibarilə gülməcələrin fərqli ifadə şəkillərini də müəyyənləşdirir. Dialektoloji məzmununda “ələ salmaq”, “oyuna gətirmək”, “ələ salıb gülmək” mənasında işlənən “sarımaq” ifadəsinə bağlı Təbriz folklorunda lətifələrin xüsusi formaları da yaradılmışdır. Daha çox iki misrada, qafiyə üzərində qurulan bu qrup deyimlər lətifə qrupunda məzəli deyimlər – “sarmalar”, “sarımalar” şəklində işlədilməkdədir. Mətn təhkiyəsinə uyğun olaraq sarımalarda hadisə, prosesin real görüntü, məzmunu arxa planda saxlanılır, dolay yolla, yumor üzərində fikrə yanaşmalar təlqin olunur. Eyni zamanda məzəli fikirlər şeir texnikasına bağlı bir çox hallarda misralararası qafiyəlilikdə təqdim edilir: “...Doğrudur, sarımalar da deyimlər kimi qalib söz sayılıb, həm də sözgəlişi deyilir, amma deyimləri sarımalardan ayıran özəllik ondan ibarətdir ki, biz deyimləri əsasən öz sözüməzə qüvvət olaraq istifadə edirik, halbuki, sarımalar özgə sözünün arasında bir müsbət, ya mənfi atmaca – söz kimi deyirik. Burada sözə qüvvət vermək deyil. Əksinə əsas sözü tərs yola yönləndirərək ciddi sözün arasında qeyri ciddi “gülüş pəncərəsi” açmaq qəsd edirlər”. Qeyd edək ki, bu qrup deyim, məzəli ifadələr Təbriz folklorunda Əli Rəza Sərrafi tərəfindən toplanılmışdır (5, 23):

- Görəsən, filankəs niyə oldu?
- Çoxan idi ölmürdü.
- Sən urussan?
- Yox, urus mənim qardaşımdı.
- Sən orucu tutanda neynəssən?
- Vallah, mən orucu tutmax həmin yeyir.
- Saat neçədi?
- Düz dünənki vaxtı.

Dialog üzərində qurulan bu qrup məzəli deyimlərin bir çoxu sualla yanaşı, məlumatlar əsasında da yaradılmışdır.

- Çox yedin ha!
- Mən hələ nəmnə yedim ki, yeyin o rəhmətdix təkin olar.
- Bir az kefsizəm, sizə gəlmərəm.
- Olmasa, keflən gə da!

- Buyur bir çay içax.
- Çox sağ ol ilə indi çay qırağınan gəlirəm.
- Mənim bir dana bağın var.
- Hə mənim də iki dana tuman bağım var.

Qeyd edək ki, məzəli deyim və ifadələrin bu şəkildə işlədilməsi ənənəsinə Molla Nəsrəddinin adına bağlı lətifə mətnlərində də rast gəlirik: “Molla Nəsirəddindən soruşullar:

– Molla, filankəsin evində qonaqlıqdı.

Deyir:

–Mənə nə?

Deyir:

–Molla səni də çağırıblar.

Deyir:

–Sənə nə?”

Təbriz folklor mühitindən nəzərdən keçirdiyimiz lətifə mətnləri belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, bu nümunələr janr etibarilə öz tarixi, etnik köklərinə möhkəm bağlı olmaqla inkişaf etmiş, fərqli siyasi-sosial şərtlərdə belə ilkin ənənə və təcrübəsindən uzaq düşməmişdir. Bu gün Təbriz folklor mühitində geniş işləklilik qazanmış “Hələ harasın dolmusan”, “Mən də qoşulları qaçaram” “Ya gərək kərə verəsiz, ya gərək ərə verəsiz”, “Eşşək qaziyəsi”, “Əgər bu pişikdi ət hanı, əgər bu ətdir, bəs pişik hanı?”, “Xan məni dindirdi”, “Haralısan?” və s. lətifələr demək olar ki, yarandığı dövrdən sujet sabitliyini qorumuş, Qüzey və Güney mühitlərində olduğu kimi saxlanılmışdır. Bununla yanaşı, Təbriz məhəlli lətifələrindən “Özü tutsun, özü yesin”, “Arvad, yığışdır burdan gedax”, “Zəncəfil”, “Hacı sürtəcağam”, “Bostan olub”, “Sən də” və s. konkret şəxslərlə bağlı mətnlər həm də orijinal xüsusiyyətlər daşımaqdadır.

Təbriz lətifələri üzərində araşdırma həm də belə bir faktı müəyyənləşdirməyə əsas verir ki, Azərbaycan folklorunda bir sıra lətifələr yarandığı dövr və məkandan kənarında fərqli sosial-siyasi mühitdə konkret şəxslərə bağlı təbliğ olunmuşdur. Belə ki, xalq arasında yaranan belə çoxvariantlı maraqlı lətifələrimizdən biri doxsan yaşlı qocanın ərə getmək istəyindən doğan məzəli bir əhvalatdır. Lətifədə deyilir ki, bir qoca qadın doxsan yaşını haqlayır, can ağrısından şikayətlənir. Oğlu yaşlı qadını həkimə aparır. Həkim müayinədən sonra bildirir ki, ya qocaya yaxşı baxmaq – “kərə” – yedirtmək, ya da ərə vermək lazımdır. Qadın oğluna söyləyir ki, oğul, məndə o diş hardadı kərə yeyəm. Qeyd olunan mətnin variantlarından birində həkim obrazı, Peyğəmbərlə əvəzlənir və qoca oğlunu “sən yaxşı bilirsən, ya Allahın peyğəmbəri” deyə məzəmmət edir. Digər bir variantda isə lətifə qəhrəmanının Bənabda yaşayan Seyid qızının olduğu göstərilir.

Xalq yaradıcılığının tükənməz xəzinəsində yer alan Təbriz folklor mühiti lətifələri tarixi kökləri etibarilə zəngin bir mədəniyyətə bağlı olmaqla öz inkişafını da bu kök və bağlar üzərində qurmuşdur. Təbriz folklorunda sosial-

siyasi şəraitdə məzmun və forma xüsusiyyətlərinin inkişaf özəllikləri tarixi şərait və çağdaş dövrün problemləri üzərində formalaşmaqla ümumazərbaycan kontekstində regional özünməxsusluqda seçilməkdədir.

İşin elmi yeniliyi. Ümumazərbaycan folklorundan Təbriz lətifələrinin fərqli sosial-siyasi şərtlər daxilində inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də mətn orijinallığı, janrdaxili əlaqədə yeni forma, şəkillərinin araşdırılması işin elmi yeniliyini müəyyən edir.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın elmi-nəzəri müddəələrindən folklor arşdırmaları, konkret olaraq lətifələrin janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu Nəcəfzadə. Balabançı Həsən dayının gülməcələri, Bakı, MMC, 80s.
2. Erdoğan Tokmakkı oğlu. Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca. Yılmaz yayınları, 1991, səh.61
3. Əbdülkərim Mənzuri Xammə "Məzəli əhvalat", 1399.
4. Əkbər Kərimli. Qulu Şeyda lətifələri. Bakı, 2003.
5. Əli Rəza Sərrafi. Sarımalar. "Azərbaycan El bilimi", 54-55- sayı, səh. 23
6. Əli Rəza Sərrafi. Təbriz lətifələri. "Azərbaycan El bilimi", 54-55 sayı, səh.6
7. Əli Zəfərxah. "El biligi sərvətimiz", 1382.
8. Əli Zəfərxah. "Folklor xəzanəsi", 1349.
9. Fatimə Mirhasanpur "Molla Nəsrəddin yolda", Buta, 1384.
10. Məhəmmədəli Fərzanə "Lətifəhayı- Molla Nəsrəddin", 1359.
11. Məhəmmədəli Nəhavəndi (Muğan). Düz sözü dəlidən eşit (Ərdəbilli şəx Məmmədin sözləri). "Azərbaycan el bilimi" jur., 1392, 56-cı say, səh.8-15
12. Mir Hidayət Hesari "Seyri dər folklor Azərbaycan bər əsas münüqrafi məntəq-e Yekənat", Tehran, 1969.
13. M.C.Molla Təbrizi "Tərfih-name-ye lazəmiyye-ye Hoca Molla Nəsrəddin", Firdevs yayınları, Təbriz, 1357.
14. Rza Həmrəz. Təbriz mırtçılarından neçə hekayə. "Xudafərin" jur, 173, 2019, səh.53
15. Şərq xalqlarının lətifələri. Bakı, Yazıçı, 1982, 187 s.
16. Təbriz folklor örnəkləri. I Kitab. (Toplayıcılar: Kazım Abbasi ("El bilimi dərnəyinin üzvü), Əhəd Fərəhməndi, Əli Bərazəndə, Məhəmməd Əlipur Müqəddəm) Bakı, Nurlan. 2013, 444 s.

